

БАНДРОВСЬКИЙ О.Г.

СВІДЧЕННЯ АНТИЧНИХ АВТОРІВ ПРО КАРПАТИ

(I ст. до н.е. - IV ст. н.е.)

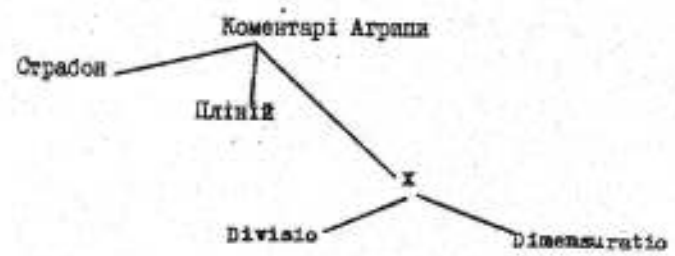
Локалізація племен, які населяли Карпатський регіон, була тісно пов'язана з проблемою географічних знань, тим більше, що античні автори тісно зв'язували природні умови з населенням "варварського світу". Тому предметом дослідження є джерела, які містять інформацію географічного та етнографічного змісту. Римляни надходили до Карпатського регіону з двох сторін: по-перше зі сторони нижнього Дунаю, а, по-друге, зі сторони Галлії. Згідно грецької традиції, в районі між цими крайніми пунктами лежали Шервінські або Рінейські гори /31, 141/. Відбиток цієї традиції знаходимо в "Записках про Галльську війну" Квінта Цезаря, де згадується назва Германський ліс (*Germania silva*), який займає велику площу на схід від Галлії (Сев., кн VI, 25).

Наступним етапом розвитку географічних знань є карта Марка Ніпонія Агрипи (63 р. до н.е. - 12 р. до н.е.). Карта була розміщена на стіні *Fortisima Viriampis*, який був збудований на Марсовому полі в Риму. Коментарі до карти відомі з деяких уривків із Страбона, Плінія Старшого, Орозія, а також підручників з географії V ст. (*De imperio provinciarum et divisiō orbis terrarum*). Свідчення Агрипи носили офіційний характер і наряд чи виражали думку А. Клоца про те, що Агрипа не володів необхідною інформацією про варварський світ /17/.

Відносно земель Германії і Дакії, то хто ж, як не Агрипа, який брав участь у військових походах проти германських племен, знав ці землі краще? Сама ж карта демонструвала політичні цілі Октавіана /20, I, 149/. Агрипа, за грецькою традицією Гесіода, приймав поділ Дунаю на дві частини (верхня течія - *Danubius*,

нижній - Nister) (Div. II; Div. 14). Істр є південним кордоном Дакії, обширні розміри якої пояснювались бажанням Августа включити цю область в землі "всесвітнього римського панування". На заході кордоном Дакії була Вісла, на сході - невизначена "пустеля сарматів". Оскільки північних земель Агрипа не знав, границей Дакії тут було узбережжя океану (Div. 14).

Дані Агрипи є основою всіх наступних географічних досліджень і описів.

В літературній діяльності Страбона (бл. 68 р. до н.е. - бл. 26 р. н.е.) посидувались традиції давньогрецької географічної і історичної літератури, які він сприймав критично, і нова традиція римської літератури, яка проявилась в простому, виразному інформативному стилі його "Географії" /4/. Пославчюсь на дані Агрипи (Strabo VII, 3, 1). Страбон поділяє територію регіону на дві частини. Північно-західну частину, населену кельто-германськими племенами, він не знає і тому пославчюсь на дані Агрипи. Земля гетів "спочатку вузька, простягається південною стороною вздовж Істри, а протилежною - вздовж передгір'я Геркінського лісу", займає "зрештою і частину самих гір" (Strabo VII, 3, 1). Саме так Страбон описував кордони Дакії. Карпати Страбон вважав продовженням Геркінського лісу і, можливо, це мова йшла про Південні Карпати. Під час систематизації даних, отриманих із різних джерел, Страбон намагався використати зв'язок між місцезнаходженням племен і природними особливостями (ріки, гори) (Strabo VII, 6,

I; XI, I, 26). Так, західним кордоном Дакії він вважав р. Парис, тобто нижню течію сучасної Тиси. Справжньої довжини ріки Страбон не міг знати і тому притока Тиси р. Мурек, котру за версією Геродота називає Марис, впадає у нього у Данубіус (тобто верхній Дунай), тоді як Парис - в Істр (Strabo, VII, 3, 13; VII, 5, 2). По річці Марис Страбон проводить кордон між землями кельтів і даків /VII, 3, 13/. Цікаві і історичні свідчення, котрі він дає в географічному описі. Страбон знає про наміри Ілія Цезаря піти в похід проти даків /VII, 3, 5/, повідомляє коротку історію царства Бурбесті, описує похід Марка Ліцинія Красса проти гетів /VII, 3, 11/. Одночасно йому не відомо ні про експедиції Лантула, ні про прихід сарматів-язигів в регіон, і це дозволяє датувати його "Географію" 6-7 рр. н.е. Оцінюючи значення праці Страбона, необхідно врахувати, що його "Географія" до У ст. була мало відома /26, 437/.

Новий етап у розвитку географічних і етнографічних даних відкриває "Хорографія" Помпонія Мели. Праця Мели була написана в 43-44 рр. н.е. В ній Мела повідомляє про експедицію в 5 р. н.е. у внутрішні райони Германії (Mela. Suet., II, 3). Основні дані автор робота запозичив з грецьких хорографій і праць більш раннього часу, про це свідчить перенесення даних про "Скіфію" на нове поняття "Сарматія". До речі, ця традиція зберігається у всіх авторів грецького походження на протязі і наступних століть.

Можливо переміщення язигів в рамки регіону приводить до того, що кордоном між Германією і Сарматією є Вісла (Vistula) (Mela. Suet., II, 33). До даних Мели необхідно відноситись з особливою обережністю.

Продовжувачем традиції Агрипи в описі земель регіону є автор "Природничої історії" Гай Пліній Секунд (бл. 23-79 рр. н.е.). В четвертій книзі його фундаментальної і узагальнюючої праці, написаної в 77 р. н.е. є дані про землі Карпатського регіону. Цікаві

про джерела Плінія було предметом вивчення, як в зарубіжній, так і в радянській історіографії /2; 27/. Пліній використав коментарі Агрипи, (його ім'я він згадує близько 30 разів). На основі опису Балтики та земель Східної Європи можна зробити висновок про використання праці Мали. Тут, згідно Плінія, проживають сармати, венеди, скіри і гіри, але він не згадує їх в цих даних і пише: "Так говорять деякі автори" (Ніп. ІІ, ІV,97). Землі Карпатського регіону він знав депо краще, але лише ту їх частину, котра прилягала до території Германії. Пліній в 47, 50-51 і 57 роках був начальником кінноти і виконував інші військові доручення у складі рейнської армії. Про те, що він побував на Дунаї (Ніп. ІІ, ІХ, 19,25), служив в армії Помпея Павліна (Нижня Германія) (Ніп. ІІ, ХХІІІ,143) повідомляє сам автор. Одночасно є думка, що Пліній був знайомий з Тіберієм Плавтієм Сильваном Еліаном /3,78/. Результатом його безпосередніх спостережень стала історія війн з германцями в 20-ти книгах, котра не збереглась. Вона була доведена до 47 року.

Скоріше всього, свідчення Плінія про кордони царства Ваннів не викликають сумніву. Західним кордоном була річка Марава (Mara), а східним - р.Ваг (Vaga) (Ніп. ІІ, ІV,81). В районі Тисо-Дунайської низовини у Плінія з'являються сармати-янги, які висівають дани в гори /IV,80-81/. Пліній знає і крайні півкві Карпатського регіону. З одного боку, він говорить про Західні Карпати, які в нього є продовженням Герквінського лісу в районі Карнунту, з якого в часи Нерона відправляється експедиція за бурштаном /ХХХІІ, 3,45/. З іншого боку він вже знає і Східні Карпати, які називає "великі скелясті гори" /IV,82/. Таким чином у Плінія зперше дана оцінка і опис району Карпатських гір. Далі він і деякі відомості про германців. На малі не зрозуміла етнічна належність аватарів і пемкінів, про яких він говорить як про п'яту частину германського етносу (Ніп. ІІ, IV,100). Водночас робота Плінія має

велике значення, хоча і подає інформацію, що явно відноситься до першої половини I ст. н.е. До більш пізнього періоду (50-60 рр. I ст. н.е.) відноситься інформація Публія Корнелія Тацита, яку знаходимо у праці "Германія". Коло джерел Тацита було предметом ґрунтовного вивчення в радянській історіографії /6/ і зарубіжній історіографії /13; 21/.

Вважається, що в роботі він міг використовувати праці Посейдонія, Цезаря, Салюстія, ІО4-у книгу Тита Лівія і книги Плінія про германські війни, що не дійшли до нас. З іншого боку, в розповідженні Тацита були відомості від купців /22,442/, а також відносно нові дані, одержані ним безпосередньо від вождя Массія з племені самноків і чаклунки Гавна, які втікли у Рим в 92 р. н.е. (Діо Касс., 67,5,23).

Тацит дав, в основному, етнографічну характеристику германських племен, причому він використовує метод вибіркової селекції. При описі народів, що проживають на північ від Карпат, історик виділяє тільки соки дугіїв (перша селекція). Про інші племена цього сокоу він вибирає п'ять найбільш вагомих (друга селекція). І, накінець, з п'яти племен він описує тільки двоє: наганарвалів і харріїв. Можливо, в результаті цієї селекції і були виключені слов'янські племена дугійського сокоу, про яких Тацит і не згадує повідомити, оскільки присвятив свої праці германцям /25,12/. При розміщенні племен Тацит користувався річками, як орієнтирами. На початку опису племена ідуть паралельно Рейну. В останньому ряді першими ідуть квади, на північ від них, в верхів'ях Вісли, знаходяться дугії. Це крайні германські племена із слов'янського племенного сокоу. Со закінчує цей ряд Тацит такими словами: "Тут німець Свені" (Тас.Герм.,46). Далі в районі північно-східних схилів Карпат він називає пемкінів ("яких деякі називають аватарями") (Тас.Герм., 46).

В районі Дунайського кордону Тацит розміщує племена маркоманів, марсигів, наристів і квадів. К.Леннарц в своєму джерелознавчому аналізі праці Тацита справедливо вказував на те, що квадри і наристи повинні бути розміщені в безпосередній близькості /19,85/. В західній частині Карпатського регіону Тацит розміщує і племена кельтів-коганів і ілірійців-саїв (Тас.Герм., 42-43). Дуже образно представляє автор "Германії" її східні кордони. Він повідомляє, що між Сарматією і Германією знаходиться полоса "обкладного страху", а між Германією і даками лежать гори (Тас.Герм., I

Важливе місце серед джерел першої групи займає "Географія" Клавдія Птолемея (бл. 100 - бл. 147/178?). І особистість, і праці Птолемея були предметом довгих дискусій і суперечок в обширній зарубіжній і вітчизняній історіографії /II; I5; I4; 28; I9; IO; 7; 3; 5; 29/. Розвиток джерелознавчої традиції, починаючи з нищівної критики К.Мюллєнгофа, привело до появи в 30-60-х рр. серії робіт (див. 20, I, 168-170), які доводили доцільність використання праці Птолемея як важливого історичного джерела. Було підтвердження безсумнівне авторство книг і карт (Гюл., II, 2-VII, 4), виконаних самим Птолемеєм /28, 94/. Таким чином, "Географія" Птолемея отримує позитивні оцінки, хоча і є сьогодні істориками, які негативно відносяться до цієї праці /18, 649/, які вважають, що свідчення, які містяться в ній, відносяться до II-I ст. до н.е.

Необхідно диференційовано підходити до праці Птолемея і розділяти інформацію, що знаходиться в ній, на дві частини. До першої слід віднести гігантський збірок александрійського вченого в розвитку античної географії, який неможливо заперечити /8, 53-54/. Важливо відзначити, що Птолемей завершив географічний опис земель Карпатського регіону. Ця опис з координатами гір, рік і їх поворотів містяться в другій частині II-I книги і 5, 7, 8 розділах III книги "Географії". А саме Карпатські гори в Птолемея представлені Сарматськими, Карпатськими і Пеннінськими горами, які проходять із

заходу на схід. Загальний характер Карпатської дуги, характерний для дійсного положення гірської системи, на картах трохи змінені, що пов'язано з переходом від стенографічної картографічної проєкції до простої конічної. Це було зроблено для вигоди в користуванні окремими картами із збереженням провінцій. На цих картах пройшов ряд змін в рельєфах і розмірах материків. На карті Дакії, наприклад, лінія р.Тиси надто коротка, ріки Прут і Сирет злилися в одну ріку Гієраз. Немало помилок і на інших картах.

Необхідно чітко представляти, що основне завдання, яке стоїть перед географом, полягає в дотриманні основних відстаней між населеними пунктами. Для цієї мети Птолемей переробив працю Маріна Тірського, діяльність якого протікала в період 107-114 рр. н.е. Загальними джерелами, звідки черпали інформацію і Марін, і Птолемей, були морські карти, періпли, ітінерарії, відомості купців і солдат (Гюл., I, 2, 2; 4; 6, I; 8, 4; 9, I; 10, 2; II, 6, 12-14). Птолемей також відкреслював, що, крім Маріна, він використовував і інші, значно кращі карти (Гюл., I, 9-15, 17). На основі даних Птолемея можна одержати більш чітку характеристику населених пунктів і доріг в районах Карпатського регіону, якщо скористатися методикою, яка встановлювалася В.Г.Зубарєвим і А.А.Масленниковим для визначення місцезнаходження населених пунктів європейського Боспора /5, 69/. Використовуючи методику визначення значень градусів і хвилин в кілометрах, можна визначити приблизні значення основних відстаней між населеними пунктами на дорогах, вказаних Птолемеєм в західній частині Карпатського регіону, в землях язигів і в межах Дакії. Формуємо недосконалість своїх картографічних проєкцій, александрійський географ турботливо забезпечив нас таблицями міст, для яких він вирахував місцезнаходження в годинах, тобто визначив географічну широту кожної місцевості числом годин і хвилин її найдовшого дня (під час літнього сонцестояння) і географічну широту числом

годин (хвилин), під час яких сонце пройде шлях між визначеним містом і Олександрією. Для нашого регіону це обчислення було проведено для Саліна і Сармізегатузи (Ptol., VII, 12, 4). Для обчислення і робота над картою була використана інкунабула (Ptolomeus, Claudiua: Cosmographia. Штатт, Leonardi Hall. 16. УЛ, 1482, 2^о; Main Springs* 13539, ВМС П, 538; Кисельов, 558; СВЕМ П. Бібліотека УЛДУ, інв. 796), в якій представлена серія А/27 карт, що вважається виконаною самим географом за винятком однієї загальної карти світу, виконаною Агафодеймовом з Олександрії у У ст. /28, 120/.

Говорячи про етнографічну інформацію, яка міститься у праці Птолемея, необхідно, сказати, що тут автор використав праці Братофена, Гіппарха, Посейдонія і, можливо, Страбона. З латинських авторів він користувався, очевидно, працями Плінія, але, можливо, дуже поганими рукописами, хоча, може бути, помилки географа пояснюються і недостатніми знаннями латинської палеографії. Інакше важко пояснити ряд курйозів, які трапилися з Птолемеєм. На один із них звертає увагу Ф. Енгельс, коли описує перетворення тексту рукопису "... ad uia tutanda" в населений пункт Статуанда /I, 482/. Ми можемо навести приклад аналогічного випадку і при описанні племен, які населяють землі регіону. Уривок Птолемея з описом (Ptol., II, II, II) запозичений із твору Плінія, де він говорить про "... saxones et dilas" (Plin. HN, IV, 80) як місця поселень язигів. Очевидно, таких племен на карті не було, і тоді Птолемеєм нічого не залишалося, як підняти на північ племена квадів і котинів з горами Аскідургію.

Це переміщення викликало жваві суперечки польських вчених /12; 23; 24; 32/. Можна продовжити список помилок Птолемея. Ф. Енгельс говорить про подвійну локалізацію племен /I, 481-482/. Е. Шимек вказує на існування двох чесько-баварських областей /29, IV, 32/. Ці помилки - результат використання різних джерел.

Так, подвійна локалізація племен зв'язана з тим, що різні частини праці географа були написані на основі компіляції із різночасних джерел, тому в кожному випадку необхідно розібратися: чи не в відомості Птолемея результатом етнічних переселень в племінному середовищі. По-друге, при розміщенні племен необхідно враховувати визначений ракурс розвороту проєкції землі і те, що при розселенні племен вчений намагався розмістити їх в ряд.

Так, наприклад, при вивченні Дакії необхідно враховувати, що чим більше на схід розташований той чи інший пункт, тим більше на північ переміщує її Птолемеє. Північні пункти розташовані біля на північ реального розміщення, південні - біля на південь. В одній частині південні і північні відхилення приблизно однакові. В цілому територія Дакії зміщена до сходу на 7^о30" /16, I, II/. Для Германії і Сарматії характерне переміщення до східного напрямку (коли мова іде про довготу) і в північному напрямку (коли мова іде про широту). Переміщення ці в цілому не однакові і доходять інколи до 2^о /25, 13/. Це необхідно враховувати, оскільки власне на ці змінені карти Птолемея наводять назви племен, що призвело інколи до необоротних наслідків. Навіть на карті Дакії, яка за всіма основними параметрами була виконана після дакійських воєн 101-106 рр. (на ній вже відмічені пункти з латинськими назвами), верхній ряд племен має невдастиву локалізацію із-за помалкового розташування гірського ханства Південних Карпат.

В той же час не можна не відзначити, що на початку II ст. н. е. суттєво розширилися відомості стародавніх про землі регіону. Західні Карпати являються у Птолемея південно-східним кордоном "Великої Германії". Орківський ліс представлений у Птолемея вже невеликим локальним топонімом і відповідає Білим Карпатам (Ptol., II, II, 7). Ліс Дуна - це, очевидно, Малі Карпати (Ptol., II, II, 3). Назва Високих і Низьких Татр одержав назву Сарматських гір, які

"обмежують Європу з заходу" (Ptol., III, 7, I). Бескиди - це, скоріше всього, гора Askidurgius (Ptol., II, II, 5). Низькі Бескиди, Українські Карпати і частина Румунських Карпат одержують власну назву і являються у Птолемея границею, яка відділяє Барошейську Сарматів від Дакії. Назва "Карпатські гори" з'являється в "Географії" 7 разів (Ptol., III, 5, I, 5, 5, 8; III, 7, I), двічі (III, 8, I). Сам термін "Карпатські гори" вперше з'явився самим Птолемеєм. Існує дві версії походження цієї назви. Перша з них виводить назву Карпат від найдавнішого індоєвропейського висловлювання, яке збереглося в албанському кепре - "скеда". Є також доволіне слов'янське слово кепра (сепра) череп = (скорюпа) = (пол.) сартор, тээр.

Перша корінь (a)ker-, вдруге виникнені (a)kerib-, (a)keribh-, (a)kert-, (a)kers-, (a)kerts- і далі KAPTATZ OTOS (Птолемаєй); O KAPTATZOM OTOS (Marctian). Сама назва зв'язана з повторним коренем катр- фракійського походження, який став відомий римлянам після дакійських воєн /32, 12/. Якщо співставити цю версію з повідомленням Плінія про "великі, скалисті гори", то ця гіпотеза виглядає цілком переконливою.

Друга версія виходить від К.Цейса і викладена у примітках В.В.Лагішева до уривків з "Географії" Птолемея. Вона пояснює етимологію назви від дако-грецького племені карпів (карпії, карпиди, карпіана, карподакк, карпіли). Дійсно, в описанні земель Птолемеєм згадує карпіан (Ptol., III, 5, 10). Слабким місцем у цій версії є два моменти: по-перше, тимчасовий розрив між другом, фіксованою появою карпів на історичній арені (238 р.), а по-друге, поява острова Сатрапос (Div., 16) між Кіпром і Родосом, які не можна логічно зв'язати з другою версією. Скоріше всього, тут мова йде про застосування прийому плеїмінної диференціації через географічну. Карпи, одне із племен "вільних даків", яке займає місце біля великих і скалистих Східних Карпат. Як говориться вище, такий прийом був

популярний у грецьких авторів (пор. "пенкіни" у Страбона).

Найоним у Птолемея залишилось визначення Пенкінських гір, які згадуються двічі, причому один раз в однині, тобто гора Певка (Ptol., III, 5, 5), а другий - як гори (Ptol., III, 5, 9). Скоріше всього, це південно-східні схили румунських Карпат. Кордоном, який відділяє Дакію від сарматських земель, є р.Дністер (Тірас) (Ptol., III, 8, I). Поряд неї протікає Тієрас. Він з'єднує, як ми уже відзначали, течія Сірету і Прута. Цей кордон Птолемаєй знає дуже погано, що цілком відповідало свідченням стародавніх авторів того часу. Але він вже добре знає ріки, які протікають по південних схилах Карпатських гір в Дунай (Тіу, Черна, Тиміш, Олт). Цікаво, що назва Тіон у Птолемея взята з кельтської форми Partisk (Ptol., III, 7, I; 8, I), а не від окійського тіжа - ріка, яке перейшло в мову даків тіжа-тіжа, а потім - в язигську мову /30, 79/. Таким чином, у "Географії" Птолемея дана досить повна картина античних уявлень про землі регіону. При співставленні його повідомлень з іншими джерелами і правильній методичній підходу до цієї праці, - одержуємо важливе джерело з історії римсько-варварських відносин.

Важливе допоміжне значення для нашої теми мають також Певтінчерові таблиці, які представляють собою карту земель Римської імперії з позначенням основних шляхів і прикордонних племен. П.Кірраль на основі символіки, яка прикрашає карту, припускає, що карта була виготовлена у проміжку між 365 і 366 роками нашої ери /16, I, 14-16/. VI, VII, VIII сегменти таблиць зображують землі регіону. На лівому березі автор таблиць (на думку К.Міллера, це був Касторій) помістив вандалів (мандалів), на північ від них - маркоманів, потім бурів і, накінець, сарматів. Лівобережна Дакія зображена, але це вже дань мові IV ст. Прикордонними племенами названі також гемаксобії, сармати, дупіони, венеци, бастарни, квади, піти і гети (TR., VIII, 1-5).

Джерелом таблиць були більш ранні путівники (ітнерарії), з яких найбільш відомий Itinerarium Antonini (I A), в якому, однак, відсутній провідник по Дакії. Ці путівники порід з Певтінгеровими таблицями, приходилось використовувати більш пізнім авторам. Особливо цінна у цьому джерелі точність масштабів, які співпадають з дійсністю майже повністю. Адже тут описано багато тисяч кілометрів доріг. На карті зазначені Карпати під іменем

З їх східних відрозів витікає ріка Агалінгус, яка перш за все ототожнюється автором таблиць з р.Сірет. В племінній картині звертає на себе увагу часте вживання епітету "сарматські" для визначення племен (TR, VII,4,5; TR, VIII,1,2; TR, VII,3). Вживання назв багтарнів і дугів свідчить про те, що племінна характеристика не відповідає часу складення таблиць, а відноситься до більш раннього часу (скоріше волого II ст.).

Ось так виглядає в зображенні античних авторів географічна характеристика Карпатського регіону I-III ст. н.е.

Література

1. Енгельс Ф. К истории древних германцев//Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т.19. - С.442-494.
2. Бобринникова Г.А. Географические книги Плиния Старшего как исторический источник. Автореф. дис. ... канд.ист.наук. - М., 1986.
3. Браун Ф. Разнокания в области готско-славянских отношений. - СПб., 1899. - Т.11. Готы и их соседи.
4. Грацианская Л.И. "География" Страбона как исторический источник. Автореф. дис. ... канд.ист.наук. - М., 1982.
5. Зубарев В.Г., Масленников А.А. Историческая география европейского Босфора по Клавдию Птолемей//СА.-1987.-№ 3. - С.40-52.
6. Кнабе Г.С. Корнелий Тацит: время, жизнь, книги. - М., 1981.
7. Кулаковский Н. Карта Европейской Сарматии по Птолемей. - Киев, 1899.
8. Постняков А.В. Развитие картографии и вопросы использования старых карт. - М., 1965.
9. Скрапнская М.В. Северное Причерноморье в описании Плиния Старшего. - Киев, 1977.

10. Bagrov L. History of cartography. - Cambridge, 1966.
11. Dobo A. Die Verwaltung der römischen Provinz Pannonien von Augustus bis Diocletianus. Die provinciale Verwaltung. - Budapest, 1968.
12. Godlowski K. W sprawie lokalizacji Kotynow w gorach Swiętokrzyskich//AAC. - 1963. - № 5. - S.91-102.
13. Jaskuhn H. Artä Zoologische Bemerkungen zur Glaubwürdigkeit des Tacitus in der Germania. - Göttingen, 1966.
14. Jung J. Geographie und Geschichte des römischen Altertums. - München, 1881.
15. Ketrzynski W. Germania wielka i Sarmacja południowa według Kladiusza Ptolemeusza. - Krakow, 1901.
16. Kiraly P. Dacia provincia Augusti. - Nagy-Becskerekem, 1893-1894. - Bt-I-II.
17. Klotz A. Die geographischen commentarii des Agrippa und ihre Überreste//Klio. - 1931. - T.24. - S.38-58; S.386-466.
18. Kolesko J. Wzrostowie w Europie srodkowej i wachodniej. Lokalizacja i greszywistosc etniczna//Przeglad Historyczny. - 1984.-T.75. z.4. - S.637-653.
19. Lennartz K. Zwischenueuropa in den Geographischen Vorstellungen und Kriegführung der Römer in der Zeit von Caesar bis Marcus Aurelius. - Bonn, 1969.
20. Iowkiszaki H. Początki Polaki. Z dziejow Słowian w I tys.n.e. - Warszawa, 1963-1964. - T.I-II.
21. McCulloch H. Narrative cause in the Annals of Tacitus. - Königstein, 1984.
22. Norden E. Die germanischen Urgeschichte im Tacitus Germania. - Leipzig-Berlin, 1923.
23. Piaskowski J. Studia nad lokalizacja starozytnych Kotynow//AAC. - 1961. - T.5.- S.77-112.
24. Piaskowski J. Lokalizacja gor Asciburgius Asciburgionedlug Geografii Ptolemeusza//AAC. - 1962. - T.4. - S.311-329.

25. Prehistoria ziem polskich/Pod red. Henala W. - Wrocław, 1981. - T.5. Późny okres lateński i okres rzymski.
26. Rabenda T. Strabon//Słownik pisarzy antycznych. - Warszawa, 1982.
27. Sallman K. Die Geographie des Älteren Plinius in ihren Verhältniss zu Varro. - Berlin, N.Y., 1971.
28. Schabel P. Text und Karten des Ptolemäus. Quellen und Forschungen zur Geschichte der Geographie und Völkerkunde. - Leipzig, 1938.
29. Šimák E. Velká Germania Klaudivia Ptolemaia. - Praha, 1930. - Sv. I-III.
30. Szedecky-Kardoss S. The name of the river Tisza//AAnt. - 1953. - T.2. - P.77-115.
31. Thomson J. History of ancient geography. - N.Y., 1965.
32. Urbanczyk S. Karpaty i Krapak. Pochodzenie i dzieje nazw// AAC. - 1968. - T.10. - S.11-20.
33. Wozniak Z. O prawidłowej lokalizacji Kotynow//AAC. - 1963. - T.5. - S.101-123.
34. Wright P. Marcus Agrippa organizer of victory. - London, 1937.

Список сокращень

CA - Советская археология, Москва

AAC - Acta archaeologica carpathica, Krakow

AAnt - Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest